

Світлана БОГДАН,
кандидат філологічних наук,
професор
Східноєвропейського
національного університету
ім. Лесі Українки

«А ПОЛОВИНА СЕРЦЯ Й ДУШІ ЗОСТАЛАСЬ ЗА ДУНАЄМ»

Гетеростереотип «Болгарія»
в епістолярних текстах Лесі Українки¹

УДК 821.161.2-6

У статті розглянуто основні способи вербалізації гетеростереотипного образу Болгарії в епістолярних текстах Лесі Українки, ядро якого формувалося під значним впливом М. Драгоманова й через безпосередні особисті враження під час перебування в цій країні; основну увагу зосереджено на реконструкції найважливіших складників цього гетеростереотипу.

Ключові слова: гетеростереотип, Болгарія, епістолярний текст.

Традиційно вважають, що етнічний стереотип становить узагальнений образ певної етнічної групи або окремих її представників, який сформувався в результаті міжетнічної взаємодії. Етностереотип відображає сукупність уявлень про представників власного етносу (автостереотип) чи інших етносів (гетеростереотип). Складниками стереотипних уявлень виступають інтелектуальний, моральний рівень, вдача певного народу, його звичаї, традиції, поведінкові особливості тощо. Такі уявлення набувають типологічних ознак, хоча навряд чи правомірно сприймати їх беззастережно властивими всім представникам певного етносу, а не кваліфікувати їх як елемент етнічної упередженості, що може більшою мірою характеризувати сутність етносоціоноувача, ніж того, якого оцінюють.

Незважаючи на те, що етнічний стереотип витворюється протягом не одного століття, у процесі безпосереднього спілкування етносів, він часто може мати випадкові підстави. Сталість етнічного стереотипу на певному історичному зрізі аж ніяк не перетворює його на щось застигле й незмінне. З часом, хоч і досить повільно, відбувається переоцінка, а отже, й зміна або принаймні певна модифікація узагальнених уявлень про інші людські спільноти та їхніх типових представників, тобто етностереотипам властивий також динамізм. Кажучи образно, зміна «етнічної репутації» – явище можливе, хоч і хронологічно тривале.

Етнічні стереотипи кожного народу мають особливості свого формування і відображають своєрідність сприйняття власного й чужих етносів на різних етапах їхньої взаємодії. Посередництвом гетеростереотипних уявлень моделюється цілісний образ чужих етносів, реалізований у специфіці поведінки, домінантах моральних рис, диференційних ознаках зовнішності тощо. Водночас гетеростереотипні ознаки дають мож-

ливість пізнати характер взаємин між етносами, їхню динаміку, зумовлену багатьма екстралінгвальними чинниками. Мабуть, саме це й спонукало вчених різних галузей знань, передусім – етнологів, психологів та лінгвістів, активізувати дослідження етнічних стереотипів [1], [2], [3], [4], [6], [8]. У мовознавстві моделювання таких ознак здійснюється здебільшого через вивчення різномісних текстів. Щоправда, реконструктивні можливості епістолярних текстів (успереч очевидній і прогнозованій результативності таких студій) досі залишаються на периферії наукового осмислення. Це й мотивувало вибір теми нашого дослідження.

Етнічні гетеростереотипи, які відтворюють оцінки інших народів, сформувалися у свідомості Лесі Українки передусім через безпосередні враження від побаченого і почутого в багатолітніх мандрах чужими землями. Спорадично на системі таких стереотипів позначилися також традиційні уявлення українців про представників інших етносів, зафіксовані уснопоетичними текстами та народнорозмовними ідіомами.

Своєрідним орієнтиром і точкою відліку в пошуках найвиразнішого в зовнішності й характері, поведінці та звичаях різних етносів були, кажучи її словами, «національна толерантність» і глибоке переконання, що в кожного народу є «люди й людська» (як мовлять поліщуки). У Лесиній диференціації таке розмежування представлене емоційніше й контрастніше, вона скористалася стереотипним висловом болгар – «свині й посвині»: «...між людьми всякої категорії є свині і навіть “посвині”, виражаючись à la bulgare» [8, X; 416]. А отже, різні люди є по різних землях.

Частотне використання етнонімів у листах Лесі Українки дає змогу реконструювати найзагальніше стереотипне ставлення і сприйняття цих етносів українцями, а також узвичаєні тогочасні оцінні номінації. Найуживаніші в цьому переліку найменування тих народів, які протягом століть мали тривалі контакти з українцями: *росіяни, поляки, євреї, німці*. Крім названих,

¹ В основу статті покладено доповідь, що її авторка виголосила на XI Національних славістичних читаннях у квітні 2012 р. у Софійському університеті.

епістолярні тексти письменниці фіксують гетеростереотипні ознаки народів, з якими їй самій доводилося спілкуватися найчастіше: греків, італійців, грузинів, чехів, циган, болгар, турків, англійців, татар, арабів.

Тривале перебування Лесі Українки в Болгарії (червень 1894 – серпень 1895) дало їй підстави для непоодиноких оцінок і міркувань щодо побуту болгар, опису своїх вражень від окремих місць мешкання і країни в цілому. Час її перебування в цій країні затягнувся щонайперше через проблеми зі здоров'ям Михайла Драгоманова (як відомо, вона збиралася побути там лише три місяці). Зрештою мама дала згоду на те, щоб вона залишалася там «...скільки схоче. Вже коли раз вибралася, то побачся як слід» [5; 265].

Однак спочатку спробуємо окреслити, як реалізовувалася Лесина мрія про поїздку до Болгарії, що її Олена Пчілка назвала «ідеєю фікс». Про неї Ольга Петрівна Косач-Драгоманова вперше сповіщає М. Драгоманову в листі з Колодяжного 19 квітня 1894 р.: «Леся в травні хоче їхати до Софії, це її справжня *“idée fixe”*. Нема у мене сміливості заперечувати Лесі, так вона хоче побачитися з вами» [5; 253]. У цьому ж листі вона радиться з братом, «як краще їхати Лесі, морем чи через Австрію» [5; 253].

У листі 23 квітня 1894 р. до дядька сама Леся Українка підтвердила свої наміри: «На всякий случай я повторю, що вона (мама. – С.Б.) писала там про мій замір їхати в половині мая за границю, якщо тільки Ви не будете проти сього і якщо не помішають які незалежні від нас обставини, як колись тиф та інші напасти» [5; 254]. Однак її від'їзд був усе-таки відстрочений державним переворотом у Софії. А тому вона вирушає з Колодяжного лише 26 травня 1894 р. і прибуває до Софії 1 червня. Наступного дня у листі до матері Леся зізнається: «Я так рада, що приїхала сюди, що коли б за се треба було б заплатити й справжнім яким лихом, то я б прийняла його з легким серцем» [5; 257].

Повернувшись додому в Україну в серпні 1895 р., у листі від 2 вересня з Колодяжного до Лідії та Івана Шишманових вона пише: «...я часто згадую Софію, і не тільки з powodu жару, щоночі вона мені сниться. Справді, ви мені тепер друга рідна родина, і мені в думку не іде, що я, може, дуже надовго виїхала од вас. Чудно сказати, мені скучно навіть за болгарською мовою! А така вона здавалась негармонічна! Мама і досі не хоче признавати в ній гармонії... А знаєте, що я і досі замість польської мови говорю болгарською, ну що, як воно так і зостанеться?» [5; 318].

Отже, Леся перебувала в Болгарії понад рік. За цей час у неї сформувалися гетеростереотипні домінанти цієї країни та її етносу.

Цілком прогнозовано і закономірно образ Лесиної Болгарії співвіднести й асоціювати передусім зі сприйняттям цієї країни Михайлом Драгомановим, який значною мірою вплинув на поетесу і сформу-

вав її вектор творення гетеростереотипних ознак (ще задовго до безпосередніх відвідин).

Як відомо, для Драгоманова тодішня Болгарія була перифрастично актуалізована його особистісним стереотипним найменуванням *Halbasien* (Напів-Азія – з нім.), що імплікує найвиразніші семантичні ознаки гетеростереотипу Азія з виразним тяжінням до негації: «неорганізованість», «некультурність» тощо; префікс *напів-*, щоправда, обмежує повноту вияву цих ознак і стверджує їхню половинчастість: «...либонь же і Україну можна назвати *Halbasien*, як Ви прозвали Болгарію» [8, X; 63]. А отже, номінацією Напів-Азія Драгоманов підкреслював брак усіх істотних чеснот і диференційних ознак Європи й усього європейського, асоціативно пов'язаних у мовній свідомості українців із цим поняттям, хоча географічно Болгарія мала б безсумнівно претендувати на них. У цьому, власне, й виявився давній український стереотип, що ґрунтувався (і дотепер ґрунтується) на відомих протиставленнях: *європейське – азіатське* (зауважмо, не *азійське*, як вимагає норма), *європеєць – азіат*, *Європа – Азія* (прикметно з акцентуацією першого компонента як досконалішого, вагомішого, вартіснішого). Пор. принагідно хоча б деякі Лесині орієнтальні враження: «тут таки трудненько врядитись скільки-небудь *“по-європейськи”*, бо тут таки недарма *Азія...*», в містах *«тісно, камінно і брудно – по-азіатськи...»* [8, XII; 276].

Дядина, Людмила Михайлівна, кваліфікувала Болгарію кінця XIX ст. ще емоційніше – просто Азією, без узвичаєних дядькових *напів*, про що Леся Українка згадує в тому ж листі до Михайла Драгоманова, щоправда, не поділяючи одноставно тітчин гетеростереотип, якщо зважити на графічне оформлення цього номена, що підкреслює його інтекстовий характер: «Видно по листах, що дядині Болгарія хіба чи не справжньою Азією здалася, та воно після Швейцарії і не дивниця. А дуже б я хотіла дістатись до вашої “Азії”, може, й дісталась би, якби не ті капосні слабості, ну, та чей же, таки добудуся того колись!» [8, X; 63] (до М. Драгоманова, 18 грудня 1890 р., Луцьк).

Гетеростереотипні ознаки Болгарії увиразнені й доповнені почасти семантично подібною інтекстовою інформацією. Щоправда, її джерело в листах не завжди експліковане, як-от: «Ви думаєте, що нам так вже було мило сидіти в Софії, – але що ж, коли не можна було зібратись раніше, адже сюди треба було везти все з собою, починаючи від ліжка і кінчаючи ниткою, – тут же *“страна предикая”* і нема

Меморіальна дошка на стіні будинку в Софії

нічого. Треба було ждати, поки приїдуть вози за нашими речами і т.п. І то вже дякуючи Радиній і моїй енергії, що ми виїхали в суботу, а дядина все казала, що не встиємо і що нема чого спішитись» [8, X; 311] (до М.Павлика, 24 липня 1895 р., Владая).

Позначилися на формуванні стереотипного уявлення Лесі Українки про Болгарію як країну непевну й небезпечну замахами на керівників болгарського уряду і вбивства (Константинова, Белчева і Стамбулова): «...сторонка все-таки у вас! Бухнуть в людину з-за кутка, положить на місці, самому дремнуть в гори, і слід простиг...» [8, X; 399] (до Л.Драгоманової-Шишманової, 20, 22 листопада 1897 р., Ялта). Мабуть, значною мірою саме через політичну нестабільність Михайло Драгоманов дуже не хотів, щоб його донька Аріадна залишилася після його смерті в Болгарії, актуалізуючи ще одну семантично співвіднесену з *Halbasien* стилістично марковану номінацію *дичина* («...її (Раді. – С.Б.) просто конечне слід переселитись до нас, тим більше що і дядько сього хотів, не раз казав: “Візьміть мою Раду до себе, як мене не буде, не дайте їй пропасти в сій дичині...” Її в Софії жити зовсім погано, я се знаю, в сьому, ніде правди діти, немало винна Ліда», – писала Леся сестрі Ользі [8, X; 406] (28 листопада 1897 р., Ялта)).

Як засвідчують епістолярні джерела, Болгарія (з різних причин) не стала рідною для родини Драгоманових. Тому Леся Українка одну із сестер – Ліду – порівнювала з *Марусею Богуславною*, яка «...одірвана од роду-племени, невесело се!» [8, X; 406], іншу – Аріадну – з молодим деревцем, що «розцвіло на невластивому ґрунті, в невластиву пору, – *elle se sent partout dépausée* (вона почувается всюди, як на чужині – франц. – С.Б.)» [8, X; 406], кодуючи в обох випадках сему «чужий» у їхньому портретуванні.

Образ Болгарії, а саме його лексична репрезентація в листах Лесі Українки, первинно ґрунтувалася на особистісних гетеростереотипах Михайла Драгоманова. До речі, мрія поїхати до Болгарії окреслилася в адресованих йому епістолярних текстах, починаючи з грудня 1890 р. У цих контекстах дієслівні лексеми на позначення руху мають різне стилістичне маркування, пор.: *стругнути* («Якби тільки то від мене залежало, то я б уже давно з Одеси *стругнула* в Болгарію – по-моєму, звідти вже недалеко. Я тепер так розволочилась, їздячи раз у раз, що мені ніде не здається далеко» [8, X; 63] (до М.Драгоманова, 18 грудня 1890 р., Луцьк)), *по світах літаю, черкнути через море* («Я тепер в весняному настрої і думками вже не дома, а *по світах літаю*. Простір для думок великий і планів тьма, мені навіть се до вподоби, що я не знаю ще нічого певного, де буду літом. Я б хотіла бути літом коли вже не в Болгарії, то десь на Дніпрі на порогах. У всякім разі думаю, що се літо буде для мене краще і приємніше, ніж торішнє було. А восени вже *черкну через море!*» [8, X; 156] (до Драгоманових, весна 1893 р., Колодяжне)). Жартівливу тональність має

синонімічне дієслово *простругнути*. Використане в аналогічних контекстах в українській мові воно вживане здебільшого зі значенням «прочищати, прочистити дорогу» («Оце я восени почала було не на жарти подумувати, як би мені на літо *простругнути* до вас, але настала зима і я побачила, що всі мої мрії та сподіванки погинули» [8, X; 156] (до М.Драгоманова, 5 січня 1890 р., Колодяжне)).

Спостережено, що образ Болгарії фігурує у листах здебільшого в порівняльно-зіставних контекстах, де привертає увагу часовий параметр. Деякі відмінності експліковано задовго до безпосереднього знайомства Лесі Українки з цією країною, як от у порівнянні з Євпаторією: «Хоч то воно тут і не дуже добре жити, а все ж, може, не лихіше, ніж у вас у Болгарії, а вже що тутешнє морське купання, то таке, що, певне, кращого не можна на цілому Чорному морі знайти» [8, X; 101] (до М.Драгоманова, 28 липня 1891 р., Євпаторія).

Однією з звичаєних вербалізованих гетеростереотипних ознак цієї країни вважаємо гідронімі та топонімі номінації. Так, номінацію *Дунай* ужито в листах Лесі Українки лише тричі, двічі – у прямому значенні як найменування річки, асоціативно пов'язаної у свідомості кожного мовця з Болгарією. Зауважмо, що згадки про гідроніми найчастіше трапляються у властивих для її індивідуального листовного мовостилію зіставно-порівняльних контекстах. Скажімо, річка Мариця, що в Філіппополі (сучасний Пловдив), на Лесине переконання, «...так похожа на Псьол, що я аж пожалувала, чом з нами дядька нема, щоб він на неї подивився» [8, X; 273, 274] (до А.Макарової, 23 січня 1895 р., Софія).

Словесна присутність у досліджуваних епістолярних текстах болгарської столиці – Софії – цілком прогнозовано найвиразніша. Актуалізація її в порівняльних контекстах здебільшого має позитивну конотацію. Найчастіше елемент стереотипних опозицій формується з різних фрагментів української дійсності, напр.: *Ялта – Софія* («Отож в Київ мені нема воріття, аж поки справжня весна не прийде. Страшенно жалую, що не можу приїхати до Вас, – *Софія мені була б далеко меншою чужиною, ніж Ялта*, чужіше від неї трудно собі здумати місце» [8, X; 394] (до Л.Драгоманової, 18 листопада 1897 р., Ялта)). Зіставлення Ялта – Софія здебільшого розгортається в площині опису зимової погоди, пор.: «У нас оці два дні – зима. Дуже чудно і навіть якось смішно дивитись, як на лаврах та кипарисах лежать білі платочки снігу, так і здається, що се хтось понакладав на них вати, граючи “в зиму”. Не менше смішно і те, що над морем, незамерзлим і ясним, люди їздять по набережній на санках та ще й нащось-то з дзвінками, певне, для більшого сміху. Їздити, властиве, зовсім нема по чому, бо снігу того ледве притрушено, але тут, так само як в Софії, люди чіпляються до кожної приклички, щоб показати санки і хоч хвостик якого-небудь поганенького хутра, – “*man zeigt am wenigsten was man ist*” (принаймні

показують, що вони за такі – нім., С.Б.)» [8, X; 416] (до О.Косач (матері), 25, 26 грудня 1897 р., Ялта); **Колодяжне – Софія** («А я б і справді з дорогою душею зараз би до Вас вибралася, дарма, що тепер північ і надворі негода, яку тільки можна собі змислити. Бігме, не знаю, де я більше живу, – чи в Колодяжному, чи в Софії?.. Для мене ж Ви і вся Ваша родина зовсім не “міф”» [8, X; 125] (до М.Драгоманова, 2 січня 1892 р., Колодяжне)). До речі, саме триб життя в Колодяжному Леся найчастіше порівнює з Софією й після повернення з Болгарії [8, X; 323, 324].

Іноді конкретизація «українського» елементу опозиції замінена прислівниковими лексемами місця чи часу, здебільшого – *тут* і *тепер*, напр.: «*Се може служити міркою, наскільки у мене менше тепер сили відпору, ніж було в Софії*» [8, X; 398] (до Л.Драгоманової-Шишманової, 20, 22 листопада 1897 р., Ялта); «*Що зробилось з Болгарією, що там такі морози? У нас тут було дуже вітряно і холодно минулого тижня, так що ми всі, було, захищали, але все-таки морозу нижче 3° не було, і слава Богу, бо тут хати ще гірші софійських і прийшлося би хіба загинути, якби було –16°. У мене хатка по температурі така, як була у вас у Софії, як тільки холодно надворі, то вже в мене вище 12° не можна нагріти, але [я] до цього хутко привикла і не журюсь*» [8, XI; 419] (до Л.Драгоманової, 2 січня 1898 р., Ялта). Привертає увагу персоніфікація Болгарії в цитованому листі – домінувальний стилістичний засіб в епістолярному стилі Лесі Українки.

І якщо почасти номінація *Софія* кваліфікована негативно маркованими епітетами, адресантка все ж таки намагалася якоюсь мірою нейтралізувати їх, навіть в умовах одного контексту: «*...автор не зовсім розчарувався в своїй нещасливій, хоч і дурній Софії*» [8, X; 91] (до М.Павлика, 22 червня 1891 р., Євпаторія). Особливо дошкуляла Лесі Українці в Софії літня спека 1894 р., яку вона називає «*пекельною*» [8, X; 245] (до Л.Драгоманової, 1 серпня 1894 р., Владая), на протигвагу Владая (в якій лише «*досить гаряче*»), хоча наприкінці серпня вже й там погода допікала, про що свідчить послідовне порівняння думок зі свічкою, а тієї – зі снігом («*Хотіла б я Вам написати довгого листа, багато про що маю з Вами поговорити, але ж у нас така скажена спека знову, що аж думки в голові розтають, зовсім як ота свічка, що ми сьогодні положили на сонці, а вона й розтала, як сніг*» [8, X; 250] (до М.Драгоманова, 28 серпня 1894 р., Владая)).

Лесю Українку, як видно з листів, цікавили різні аспекти культури Болгарії, зокрема її обряди, література, пісенна спадщина. До ознайомлення з ними її спонукала мама: саме вона, як стверджує в «Хронології» сестра Ольга, радила Лесі «*...зайти в просту болгарську хату, подивитися, як “братушки” живуть... Ніякі описи не можуть дати поняття про чуже життя, поки на власні очі не побачиш людей і їх обставини*», а ще – вона просила «*розпита-*

ти у Ліді чи якої болгарки, як робити шербет з рожі» [5; 263, 264]. Цікавили письменницю і філігранні покраси, і навіть економічний стан та політичний устрій країни. А тому ці тематичні аспекти органічно вплелися в лексико-семантичну систему її епістолярних текстів, порівняймо хоча б кілька контекстів: «*Хочу тільки де про що Вас запитати: чи співають у Болгарії колядки і чи схожі вони на українські? Як там люди обходять Різдво? Взагалі багато дечого хотіла б я знати про Болгарію, бо я про неї так як і нічого не знаю, а те, що приходить у газетах читати, – я думаю, наполовину все брехня. Як стоїть література болгарська: краще чи гірше за українську?*» [8, X; 46] (до М.Драгоманова, 5 січня 1890 р., Колодяжне) і «*Я посилаю Вані “Артельный договор” Левитського <...> з просьбою показати його всім, хто интересується такими ділами, і прислати мені або просто Лев[итському] (Елисаветград, Екатеринославской губ.) відомості про економічний стан в Болгарії і про кооперативну справу в ній. Впрочім, прислати, певне, трудно, отже, просимо указати бібліографію, хоч би і неповну*» [8, X; 363] (до М.Драгоманової-Шишманової, 13 лютого 1897 р., Київ). Не довіряючи офіційній інформації про Болгарію, вона щоразу зверталася до найнадійнішого джерела – Михайла Драгоманова.

Опис болгарського побуту в листах Лесі Українки стосується іноді найнесподіваніших подробиць, скажімо, облаштування будинків («*...він (Михайло Драгоманов. – С.Б.) у тому училищі тільки простуджується раз у раз, так воно хороше по-строєне (як, впрочім, сливе всі болгарські дома)*» [8, X; 268] (до О.Косач, 31 грудня 1894 р., 2 січня 1895 р., Софія)), їздових («*В 10-ій год[ині] приїздить звозчик з фаетоном (тут звозчики куди літші київських), і дядько їде на лекцію*» [8, X; 269] (до О.Косач, 2 січня 1895 р., Софія)).

Цікаві й важливі (особливо з огляду на історичну цінність) її описи шкільних традицій у Болгарії: «*Недавно ми з Лідєю і з Радоєю ходили дивитись, як маленьким школярикам і школярочкам роздавали нагороди за те, що вони добре учились. То перше ті діти співали різних болгарських, французьких і німецьких пісень і танцювали кругом (так похоже, як гречку танцюють), потім представляли якусь французьку п'єску, а під кінець грали таку музикальну п'єску, де треба було грати на різних забавках, шуміти дзигною, свистати водяним соловейком, кукати зозулею, бубоніти на дитячому бубні і ще на якихсь дитячих струментах грати, а при тому великі люди пригравали на скрипці і на фортеп'яно. Чистий був сміх і потіха! Потім, коли все кончили, то почали роздавати дітям книжки в нагороду і надівати великі вінки на голову, такі великі, що у інших дітей і мордочки не видно було з-під них, бо діти були маленькі, деякі менші від Маусика*» [8, X; 242, 243] (до Оксани, Ісидори та Миколи Косачів, 13 липня 1894 р., Софія). Зауважмо, що вектор позитивної оцінки в таких контекстах нестійкий і коливається

в опозитивному вимірі *Україна – Болгарія*, чергуючись із негацією щодо кожної з країн.

Народнорозмовна стилістика (для якої типові редуплікації, градації) нерідко актуалізована в тих епістолярних діалогах, що фіксують роздуми-мрії Лесі Українки про складнощі подорожі до Болгарії: «*Чи то ж справді межі нами такі гори-долини та моря розляглися, що їх ані проїхати, ані переплисти?»* [8, X; 101] (до М. Драгоманова, 28 липня 1891 р., Євпаторія). А будучи вже в Болгарії, у листі до сестри Ольги з невдоволенням називає кордони між їхніми родинами «*трьома дурними границями*» [8, X; 101], [7; 269].

Епістолярне спілкування з болгарською родиною, зокрема з сестрами, первинно утруднювало «фатальне “язикове питання”»: «*...якою мовою проводить нам розмову? Та я тож гадаю: по-болгарськи не вмію, по-французьки не звикла, по-московськи не хочу (бо теж не звикла), отже, як почала, так вже і кінчатиму*», – писала вона 15 березня 1892 р. Лідії Драгомановій-Шишмановій та її чоловікові. А тому, готуючись до поїздки в Болгарію, Леся Українка розпочала ще в Києві вивчати болгарську мову з Клісургським, що засвідчує, зокрема, лист від 17 січня 1894 р. з Києва до Михайла Драгоманова: «*Тут до нас приходив Кліс[ургський], обіцяв принести мені болгарських книжок. Він дуже здивувався, що я можу вимовити болгарський “ѣ” зовсім так, як він! Ми з ним будемо один одного вчити, він мене по-болгарськи, а я його по-українськи. От він цікаво говорить по-руськи! Я, певне, так по-болгарськи говоритиму, якщо буду в Болгарії*» [8, X; 203]. Зауважмо, що міне лише рік – і в листі до А. Макарової (23 січня 1895 р., Софія) вона, сповіщаючи про свої відвідини болгарського парламенту й театру, констатуватиме, що вже все розуміє по-болгарськи: «*...я вже тепер по-болгарськи трохи тямлю. От і в театрі болгарському була, то все розібрала. Була драма з часів болгарського повстання проти турків. Доволі інтересна*» [8, X; 273]. Говорячи з різними комунікантами в Софії одразу чотирма мовами, вона навіть жартувала щодо перспектив власної мовної самореалізації, вдаючись до узвичаєного етнічного автостереотипу потурчитися-побусурманитися: «*От ще потурчуся і побусурманюся тута*» [8, X; 258].

Леся Українка почувала велику відповідальність і за змістове наповнення власних листів, прагнучи виправдати аванс довіри драгоманівської родини: «*Я таки трохи боюся писати до вас – Ваня, здається, висказував надію, що мої листи мусять бути інтересні, а тут якраз спостигне гірке розчарування, таке ж, як і після мого “личика”, коли воно з’явиться у вас у Болгарії. Бо те “личико” мало чим краще (проте все ж краще!), ніж одне з тих “монстрів і раритетів”, що папа Вам прислав “на позорище”*» [8, X; 127], [7; 127] (до Л. Драгоманової-Шишманової та І. Шишманова, 15 березня 1892 р., Колодяжне).

Привертають увагу й частотні елементи болгарського інтексту в листах, зокрема, це **вітальні**

(«*Честита ти / Нова година! / Бажаю тобі всякого поспіху на всіх полях, на науковому і на людovому!*» [8, X; 271] (до О. Косач, 1 січня 1895 р., Софія)), **прощальні вислови** («*Цілую міцно Вас обох і тріфолієм Лїду, Ваню і Міку (лошичко дете!)*» [5; 341]; «*Як здоров’я маленької мечки (ведмедиці. – С.Б.) і як поживає велика мечка?»* [5; 341]), **узвичаєні сталі вислови** («*...між людьми всякої категорії є свині і навіть “посвині”, виражаючись à la bulgare (по-болгарськи – франц., С.Б.)*» [8, X; 416] (до О. Косач (матері), 25, 26 грудня 1897 р., Ялта)). Такі одиниці узвичаєно виконують оцінну функцію.

Стилістично вмотивовані вкраплення болгарського інтексту в тих листах, де вона описує мовну поведінку когось із родини Драгоманових, напр., сина Лїди та Іванового сина Дмитра, якого Леся Українка називала здебільшого *Маусіком* і *Міцікатом* («*Маусікові картинки сподобались, а найбільше біла миш. Він казав, щоб написати: “много здраве на лелька Дора” (нехай буде здорова тіточка Дора – болг., С.Б.)*» [5; 260]; «*У Владі живе якийсь дух миролюбія, бо, відколи ми тут, ніхто ні з ким не свариться, тільки один Міка повторяє вічне “магари, магарича” (осел, ослиця – болг., С.Б.), але то в щот не йде*» [5; 261]; «*Міцікатові скажіть від мене “вить [?] какво ти си лошичко, лошичко дете!”*» [5; 340]), іноді – Івана Шишманова («*Ваніне болгарське письмо мама, при моїй допомозі, прочитала і епітету **какалашки** (какалашка – діал. качан кукурудзи без зерна – болг., С.Б.) не одобрива (absolument!), ніяк не хоче признати гармонії сього слова*» [5; 340]). Іноді інтекстові компоненти функціонують паралельно з українськомовною інформацією, напр.: «*Живемо ми тут тихо і мирно і дбаємо більше про хліб насущний, Лїда сідає на дорозі і питає кожну перехожу болгарку: “Стрино (сестро – так тут жінки говорять одна на другу), имаєш ли яйця за предаване?” Відповідь: “Нема, лиса ми изъяде, ама майка ми има, прати (пришли) ми тука майка ти”. Приходить майка, яйця купуються, і вечеря готова. Таким способом Лїда завжди достає все, що хоче. Варити тут легко, бо єсть так звана “обща фурня” (себто піч при пекарні, куди кожний може носити приладжений обід, і там йому його варять і жарять за 10 сантимів пекарі). Молока єсть багато, масла трошки, а сметани тут чогось зовсім не їдять і не продають»* [8, X; 247] (до О. Косач (сестри), 1 серпня 1894 р., Владая).

Крім Софії, з-поміж інших болгарських міст і сіл закономірно найбільшою увагою позначений топонім *Владая* – місце Лесинового найтривалішого перебування й мешкання влітку 1894 і 1985 рр., село під Софією, біля підніжжя гори Вітоші, тепер злилося зі столицею; на той час єдине курортне місце, де проводила літо софійська інтелігенція. Будинок, у якому мешкала Леся зі своїми двоюрідними сестрами Аріадною й Лідією Драгомановими та чоловіком цієї останньої – Іваном Шишмановим, стояв перед Владайським потоком і вважався колись найбільшим і найкращим у всій Софійській око-

лиці. Цілими днями Леся Українка гуляла в навколишніх лісах та на узбіччях Вітоші, збирала квіти й папороть, купалася у Владайському потоці, навіть спостерігала маневри поблизу села [8, X; 265]. Цей досвід сприяв творенню гетеростереотипних ознак на основі більш-менш стійких уявлень і особистих вражень. Спорадично згадане також місто *Філіппополь*. До речі, саме його Леся Українка називала «*настоящою*» Болгарією й кваліфікувала позитивно маркованою лексемою *гарний*: «*Ще ж ми з Радою були у самій настоящій Болгарії (тут (у Софії. – С.Б.) не настояща!) – у Філіппополі. Се дуже гарний город, в турецькому стилі побудований, з мечетями та мінаретами, і люди там такі восточні – болгары, турки, греки, цигани. Таке все чудне, вулички тісні, турецькі, доми без вікон на вулицю, через що всі вулиці здаються сліпими, турецькі базари завалені виноградом та всякою садовиною. А кругом гори Родоські та Балканські, надзвичайно гарні*» [8, X; 273] (до А.Макарової, 23 січня 1895 р., Софія). *Владая* в уяві Лесі Українки асоціативно пов'язана з Парнасом. Підґрунття такого порівняння – владайські краєвиди, що особливо імпонували Лесиній душі й були суголосні їй, наснажували емоційною рівновагою: «*Моя лісова душа заспокоїлась, дерева єсть, чагарі єсть – чого ж іще! Окрім того, я, еп та *qualité de roétesse* (з моєю вдачею поетеси – франц., С.Б.), знаходжу, що *Владая* похожа на Парнас з різними гіпокренами і кастальськими потоками. Поток тут дуже славний, він шумить у мене під вікном день і ніч, наче велика ріка*» [8, X; 243] (до М.Драгоманова, 31 липня 1894 р., Владая).

Владая позитивно впливала на її взаємини з двоюрідними сестрами. Леся Українка метафорично називала владайську атмосферу «*духом миролюбія*» і благодаті: «*...У Владіє живє якийсь дух миролюбія, бо відколи ми тут, ніхто ні з ким не свариться... Тут усе добре, тільки що “беткі” жить не дають, ми з ними ведемо війну завзяту і сподіваємось, що перемога буде наша. Мені подобається, що тут є куди прикласти мої імпровізаторські здібності, і я імпровізую убрання хат з папороті, зілля і т.п.*» [8, X; 244] (до М.Драгоманова, 31 липня 1894 р., Владая).

У Владіє, хоч і не було особливих зручностей, їм, як стверджувала Леся Українка, велося добре: «*Жити <...> нічого собі, хоч комфорт мінімальний (а досадно тільки ради Л[юдмили] М[ихайлівни], а для нас дарма!). Вода шумить день і ніч (гірський потік), дерева, квітки навколо, ніхто нових каменіць не будує, ніхто “ле-е-дя-а-но” не кричить диким голосом, ніхто не розказує про одрізані руки Стамболова, а вже се багато значить*» [8, X; 312] (до М.Павлика, 24 липня 1895 р., Владая).

У листі до бабусі від 18 вересня 1899 р. вона писала: «*Добре нам було на селі, ми багато гуляли по горах і купались, тільки часом було так жарко, що жити не можна. Се літо було страх яке гаряче в Болгарії. Тепер не так жарко, але тепло і ясно*» [8,

X; 260]. Крім того, Леся описує владайський побут як «*добре життя*» [8, X; 254] (до М.Павлика, 1 вересня 1894 р., Владая) і який, очевидно, був їй «*до сподоби*», і найперше тому, що він не був «*шиматком Софії*» [8, X; 244].

28 серпня 1894 р. у листі М.Драгоманову з Владіє Леся Українка сповіщає про те, що їй там «*не скучно, а вчора то й зовсім весело було, був тут собор (болгарське народне свято), багато людей, танцювали хоро (національний болгарський танок) на страшній спеці на горі, грали, співали, варили страву і самі варились. Цвята вбиралась у тутешню одягу, при тій способності я міряла цей костюм, але мені в ньому погано і занадто багато жовтого шиття, я думаю, Олесі було б гарно, так як Раді. Тільки ж влазити в сей костюм не дай Боже всякому хрещеному чоловікові, можна руки викрутити та ще й задушиться вкінці*» [5; 267, 268].

Софію, на противагу Владіє, Леся не асоціювала з позитивом, найімовірніше через важку зиму 1895 р. у болгарській столиці, яку вона назвала пейоративом *проклята*: «*Та ще ся **проклята зима софійська** з дощами та з вітрами. Здумайте собі, що ми ще санної дороги не бачили, а від Нового року до Водохреща все дощі йшли. От страна!*» [8, X; 273] (до А.Макарової, 23 січня 1895 р., Софія), пор. також епітет *кисла* в листі до сестри Ольги Косач від 1 грудня 1894 р., 2 січня 1895 р. із Софії: «*Сьогодні йде дощ, і, значить, *adieux ratinage* (прощавай, катання на ковзанах – франц., С.Б.)! Зовсім **кисла зима** сього року в Болгарії, се неприємно, бо, здається, для дядька ліпше мороз, ніж отака пакость з туманом і дощем*» [8, X; 244]. Зима в Болгарії кваліфікована в іншому листі ще й як *гнила* [8, X; 244]. Докладні описи погоди (чи, точніше, негоди) Леся Українка щоразу виправдовує: «*Не смійтесь – у нас питання про погоду дуже важне!*» – шукає вона розуміння Михайла Павлика в листі з Софії від 23 січня 1895 року [8, X; 244].

Та не лише ці пресупозитивні передумови прислужилися до формування негацій у сприйнятті тодішньої Болгарії; письменниця вважає її суспільний устрій навіть гіршим за середньовічний: «*Та й взагалі тутешня сторона не дуже мені до сподоби, дикості ще багато. Коли б Ви знали, які тут речі робляться в “высших сферах” (та і в нижчих теж)! Куди там середні віки!*» [8, X; 273]. Людей, що мешкали в Софії, вона називає *чудними*: «*І люди в цій Софії чудні – збор з усього світу, як зберуться до наших гостей, то одразу на чотирьох мовах говорять. Сама Софія має вид звичайного, скажуть би, нашого губернського дому та міністерства замість усяких “присутствій”. Була я тут і в їхньому парламенті (“народно собрание”), сподівалась щось дуже цікавого побачити чи почути. Ну, спершу воно й цікаво, як князь з великим парадом приїздив одкривати “собрание”, говорив річ, а потім в перший раз мені вдивовижу була вся парламентська процедура, та тільки як я те все постигла, то так скучно стало, що я й ходи-*

ти покинула. Більш там воду товкли, ніж діло робили. Та ще й те, що мені, як людині чужій, їхні справи мало відомі, то й мало інтересні. Та ще там в парламенті голос погано розходиться, то половину слів не чути» [8, X; 273]. А вбивство Стамболова (голови Народних зборів Болгарії) спричинило найбільший внутрішній дискомфорт і формування стереотипних реакцій, які вилилися в семантичний ряд негативно окреслених номінацій, асоціативно співвіднесених із Софією: збрідла, варварства, жорстокості, звірства, гірше тюрми («Але мені так збрідла Софія, особливо після вбивства Стамболова», з усіма її варварствами та atrocities (жорстокості, звірства – франц., С.Б.), що мені вона стала гірше тюрми») [8, X; 311] (до М.Павлика, 24 липня 1895 р., Владая).

Подібні негативні конотації щодо Болгарії насамперед зумовлені безправним становищем жінки на її теренах. Леся Українка визначала його «не дуже-то цікавим» і зовсім неприйнятним для себе: «...Бути в Болгарії жінкою – се не дуже-то цікава доля, я б принаймні не хотіла. Коли я кажу, що зосталась би тут на безрік, то Ви ж знаєте, які тому причини, а так, незалежно від сього, я нізащо не хотіла б тут жити. В Росії хоч біда й лихо, та хоч людей добрих багато і товариство тебе за людину, а не за мавпу вважає, а тут, хто не має доброї сім'ї, як-от Ліда, то чисто хоч об стіну головою бийся. Та, врешті, в Галичині теж трошки до сього подібне життя (я говорю про життя жінок, наскільки про нього чула). Жінкою тут погано бути, а дівчиною ще гірше, якби тут почати так жити, як живуть всі мої знайомі дівчата, то можна б стати притчею во язицех. Я вже й так два скандали зробила: пішла сама з Радою в театр (дві дівчини самі!), а потім ще й на вибори ходила дивитись, аж у самий виборчий двір залізла – сим я вже й Ліду і її чоловіка перелякала! Я вже не споминаю про те, що я й тут не покинула звичайки “просторікувати”, а се, певне, тутешнім панам і паничам зовсім скандальним здається», – писала вона Михайлові Павлику 1 вересня 1894 р. із Владая [8, X; 255]. Мабуть, тому іншого разу вона кваліфікує болгарських жінок, і передусім дівчат, «прескучним народом» [8, X; 255].

Бажання Лесі Українки лишитися в Болгарії на безрік, тобто «на вічні часи, назавжди», мотивоване лише особливою духовною суголосністю з родиною Драгоманових, дисгармоніювало з соціальними умовами, які, на її переконання, в Росії були навіть кращі, і статус дівчини міг дорівнятися, скажімо, хіба до тодішньої Галичини.

Знак рівності щодо становища дівчини в Болгарії та в Галичині актуалізовано вдруге в листі до Михайла Павлика 15 липня 1895 р. із Софії: «Про Ваш проект переселення у Львів ми думали й думаємо, та навряд чи що з того буде, бо для Зорі, певне, тяжко буде переходити з французької шкільної системи на австрійську (мова, програма і т.ін.), а для Ради, як для дівчини, се навряд чи ліше від Бол-

гарії. Я не трачу надії, що матиму закликати згодом Раду на Україну на рік – на два, се було б для неї дуже корисно» [8, X; 307].

Важливо те, що здоров'я Лесі Українки після перебування в Болгарії поліпшилося («...нога настільки поправилась після Болгарії (може, сьому причиною владацьке купання), що я в хаті сливе завжди ходжу без палки, а беру її тільки на вулицю, і через те гублю її постійно і шукаю, так як Ви, було, очків шукаєте», – писала вона Людмилі Михайлівні Драгомановій 21 грудня 1895 р. з Києва [8, X; 331]).

Болгари (подібно до Болгарії) нерідко порівнюються не з українським етносом загалом, а з представниками його окремих етнографічних груп, зокрема з поліщуками («...взагалі болгари скорості не люблять, як і наші поліщуки...» [8, X; 269]). Поліщуки, на протигагу людям у Болгарії, видаються Лесі Українці привітнішими («Справді мені здається, що у нас такі люди привітніші, ніж у Болгарії, чи, може, я мало знаю болгар?» [5; 340] (до Л. й А. Драгоманових, 9 жовтня 1895 р.)). Прикметною вважаємо модальність цього Лесиноного твердження про одну з поведінкових ознак болгар: вона позбавлена ознак категоричності.

Спорадично фіксовані в листах елементи її щоденного побуту в Болгарії. Зокрема, перебуваючи у Владая, вона пише Михайлові Драгоманову: «Не вірте Вані, що я тепер нічого не пишу, я пишу тільки уночі, а вдень не стає моєї сили до роботи, я тільки лежу над потоком під деревами та читаю або шию, лежачи. Оце прочитала “Les Evangiles” і стала на один сантиметр розумніша» [8, X; 250]. У Болгарії Леся Українка намагалася передусім надолужити читацьку спрагу до книжок, яких не можна було знайти вдома: «Може бути, що я одважусь на сей переклад, тільки не буду займатись ним у Софії, а хіба дома, бо тут у мене багато є роботи, надто з читанням таких речей, які в Росії трудно здобути або й зовсім неможливо» [8, X; 287] (до І.Франка, 2 березня 1895 р., Софія).

Їй навіть по смерті дядька в снах являється його бібліотека, в якій, до речі, вона жила: «А тепер от на тім тижні я вертаю з села в Софію і там буду собі писати і гребтись в дядьковій бібліотеці, що віддана мені на мешкання, – кращого помешкання для мене не могли видумати! Здумайте собі – чотири стіни книжок, та ще яких!» [8, X; 254] (до М.Павлика, 1 вересня 1894 р., Владая); «Мені щоночі сниться дядько, немов я шукаю для нього книжки в бібліотеці...» [8, X; 312] (до М.Павлика, 24 липня 1895 р., Владая). Мабуть, тому вона так сумує за нею: «Боже, як мені прикро, що дядькову бібліотеку, мою дорогу “Сибір” мусіли розруйнувати!..» [5; 341] (9 жовтня 1894 р.).

Роль Михайла Драгоманова в житті (і головне – в духовному зростанні) Лесі Українки – окрема тема для наукових студій. На завершення варто лише зацентувати увагу на Лесиному зізнанні в листі до матері 25 червня (7 липня н. ст.), що «Він (Михайло Драгоманов. – С.Б.) научив мене, як люди терплять

лихо і боряться з долею!..» [5; 325], тобто саме дядько став для неї взірцем мужності, вітавістичної сили й життєвої стійкості.

А головний скуток своєї болгарської одиссеї Леся Українка окреслює в листі з Владіаї 3 вересня 1894 р. до Михайла та Людмили Драгоманових: «Мені здається, що я мушу вернутись в Росію літшою, ніж виїхала з неї, бо коли ні, то пожалься, Боже, тієї залізничі, що везла мене сюди» [8, X; 257]. Мабуть, тому такою дорогою, а точніше, найдорожчою для неї річчю, яку вона боялася втратити на кордоні, повертаючись додому, була грудочка болгарської землі з могили дядька Михайла Драгоманова. «Будьте ласкаві, – просила вона в листі від 30 серпня 1895 р. з Колодяжного Михайла Павлика, – напишіть, що з моїми речами? Я згадала, що там є одна річ (грудка землі з дядькової могили), дуже дорога для мене, і через те хочу знати долю мого кошика» [8, X; 315].

Цікаво, що та сама інформація трохи в іншій редакції подана в «Хронології» Ольги Косач-Кривинюк: «Там [в речах її, посланих зі Львова] нема нічого особливого, дещо з одержі тощо, але є одна річ особисто для мене дуже дорога, хоч на неї, певне, ніхто не звернув уваги – грудка землі [з могили М. Драгоманова], загорнена в шиту золотом хусточку. Нехай хто хоче назве це сентиментальністю, але мене болить, що нема при мені цієї речі...» [5; 339].

Зауважмо, що вірність пам'яті дядька і всій родині Драгоманових Леся Українка записалася бергетти: «Я завжди була і буду та сама Ваша і дядькова Леся, яку Ви знали в Софії» [8, X; 336] (до Л. Драгоманової, 10 лютого 1896 р., Київ). І навіть повернувшись додому, регулярно стежила за подіями в Софії та всій Болгарії, щиро переймалася ними: «Ну скільки ж перемін в Софії з тих пор, як я виїхала – страх, і все якісь неподобні» [8, X; 339] (до Л. Драгоманової, 17 березня 1896 р., Київ). Ця земля не раз приходила до неї в снах. А ще Леся постійно цікавилася людьми, з якими заприятлилася, будучи в Болгарії. Воістину, половина її душі й серця таки лишилася назавжди за Дунаєм («А половина серця й душі зосталась за Дунаєм» [8, X; 319, 320] (до М. Павлика, 2 вересня 1895 р., Колодяжне)).

Важливо, що перебування в Болгарії лише зміцнило Лесину прихильність до родини Драгоманових. Про це свідчать її зізнання в тому, що їй самій важко визначитися, хто їй миліший: Драгоманови чи Косачі: «Бере мене охота дождатись тут до вересня, до повороту наших з Парижу, та не знаю, чи наші домашні справи на се дозволять, а то б я сиділа тут хтозна-доки, бо я не знаю, яка родина мені миліша, чи та, що тут, чи та, що маю в Росії. Та вже, як треба буде, то поїду й не дїждавшись. Може, се й краще буде, бо се позбавить дядька прикрости прощання (тепер ми собі казали “до побачення” і старались вірити тому). Об однім я жалую, що не приїхала сюди раніше, але вже що – не вернеш! У всякім разі я завжди буду уважати за дуже щасливий час мою подоріж сюди, я знаю, що вона не минула для мене безслідно. Тільки й досі мені часом здається, що я бачу у сні і Лїду, і Раду, і сі гори болгарські зелені, що у сні я бачила й дядька з дядиною, що я прокинуся от-от де-небудь на Волині, чи в Києві, і все зникне, тільки жаль зостанеться. Але ж ні, се не сон, і не жаль по ньому зостанеться, ні» [5; 264] (до М. Павлика, 13 серпня 1894 р., Софія).

Навіть побіжна думка про можливе повернення в Україну стає щемною для неї: «Коли б мені не своя родина на Україні та не деякі симпатії та обов'язки, то я б тут зосталась на безрік. Але ж мені в кінці октябрю або в початку ноябрю треба звідси рушати, бо далі зоставатись трудно через паспорт, – півроку лише 14 ноябрю, як я за границею. Певна річ, я спішитись з виїздом не буду, а тепер мені й думати про нього не хочеться. Далєбі, не знаю, як я знайду силу, щоб виїхати» [5; 269] (до М. Павлика, 20 серпня 1894 р., Владая).

Отже, гетеростереотипні домінанти Болгарії кінця XIX ст. у листах Лесі Українки засвідчують зміни в її сприйнятті цієї країни. Спочатку воно було негативне, що зумовлювалося передусім певними соціальними чинниками. Після відвідання цієї країни, знайомства з нею, її етносом образ Болгарії набув деяких позитивних елементів, які зруйнували попередній, умовно кажучи, «драгоманівський» стереотип.

Література

1. Баронин А. Этническая психология / А. Баронин. – К.: Тандем, 2000.
2. Бартминский Е. Этноцентризм стереотипа. Польские и немецкие студенты о своих соседях / Е. Бартминский // Славяноведение. – 1997. – № 1.
3. Гудзенко А. Русский менталитет / А. Гудзенко. – Москва: АиФ-Принт, 2003.
4. Касьянова К. О русском национальном характере / К. Касьянова. – Москва: Академ. проект; Деловая кн., 2003.
5. Косач-Кривинюк О. Леся Українка: Хронологія життя і творчості / О. Косач-Кривинюк. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2006.
6. Махній М. Людина етнічна / М. Махній. – Режим доступу: http://makhniy.blogspot.com/2010/07/blog-post_8087.html
7. Українка Леся. Зібрання творів: у 12 т. / Леся Українка. – К.: Наук. думка, 1975–1979. – Т. X–XII.
8. Українці очима росіян: що таке етнічний стереотип і як його подолати. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/692-ukrayinci-ochima-rosiyan-shho-take-etnichnij.html>